

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Alicji Fidowicz

pt. *Niepełnosprawni bohaterowie polskiej literatury dla dzieci i młodzieży XX i XXI wieku*

Mgr Alicja Fidowicz w swojej rozprawie doktorskiej podjęła temat niezwykle istotny nie tylko z naukowego, ale i społecznego punktu widzenia. Co więcej, na gruncie polskim był to temat dotąd nierozpoznany, a zatem praca ma charakter pionierski. Autorka jest jedną z pierwszych osób w Polsce, podejmujących badania literaturoznawcze w kontekście studiów nad niepełnosprawnością, które (jak stwierdza Magdalena Zdrodowska; "Teksty Drugie" 2016) "lokują się między refleksją naukową a społecznym i politycznym aktywizmem". W całej pracy mgr Fidowicz widoczne jest jej zaangażowanie emocjonalne oraz ambicja, aby prowadzone badania realizowały nie tylko cele naukowe, ale miały również implikacje praktyczne.

Rozprawa została podzielona na cztery większe części (rozdziały) oraz poprzedzona obszernym wstępem i zakończona wnioskami z badań. Ważną część pracy stanowi bibliografia - zarówno podmiotowa, zawierająca 82 tytuły książek 65 autorów, jak i przedmiotowa, obejmująca ponad trzysta pozycji z różnych dyscyplin naukowych, co uzasadnione jest interdyscyplinarnym charakterem studiów nad niepełnosprawnością. Warto zauważyć, że w bibliografii zostały ujęte zarówno opracowania polskie, jak i bogato reprezentowane anglojęzyczne oraz słoweńskie i chorwackie. Zestawienie źródeł stanowi wartość samą w sobie, ponieważ do tej pory nie dysponowaliśmy tak obszernym spisem utworów literackich, prezentujących odbiorcom dziecięcym i młodzieżowym bohaterów z różnego rodzaju niepełnosprawnością. Omawiane teksty powstawały od lat 30. XIX wieku niemal do dziś (najnowszy analizowany utwór pochodzi z 2016 roku; w bibliografii zabrakło jedynie, zapewne przez przeoczenie, tomu Stanisława Jachowicza, którego wiersz został przytoczony w tekście pracy, s. 65-66). Bibliografia przedmiotowa została częściowo omówiona w dwu wstępnych podrozdziałach rozprawy zatytułowanych: *Badania nad niepełnosprawnością w literaturze dla dzieci i młodzieży w krajach anglojęzycznych* oraz *Studia nad niepełnosprawnością w krajach nieanglojęzycznych*. Autorka szczegółowo i krytycznie przedstawiła tu stan badań, wykazując się czytaniem i doskonałą orientacją w temacie. Analiza tekstów (poza oczywistymi, najczęściej przytaczanymi przez badaczy, anglojęzycznymi) niemieckich, francuskich, włoskich, skandynawskich, południowosłowiańskich, ukraińskich, a nawet azjatyckich i afrykańskich (oczywiście także

polskich) robi duże wrażenie. Alicja Fidowicz nie tylko zestawia i opisuje istotne dla wybranej problematyki prace naukowe, ale szkicowo ukazuje odmiennosć ujęć i podejść do tematu w zależności od położenia geograficznego, związanego z odmiennym kontekstem historycznym i społeczno-politycznym.

Część wstępna rozprawy, oprócz przedstawienia stanu badań, zawiera przegląd definicji kluczowego terminu, jakim jest niepełnosprawność, a także porusza zagadnienia pedagogiczne, związane z przekazywaniem dziecku wiedzy o niepełnosprawności oraz kształtowaniem stosunku młodego pokolenia do osób z niepełnosprawnością, również za pomocą literatury. Autorka korzysta przy tym z opracowań medycznych, prawniczych, socjologicznych, psychologicznych, wreszcie filozoficznych, wykazując się umiejętnością syntetycznego referowania poglądów tak różnych badaczy. Wstęp kończą precyzyjnie sformułowane problemy badawcze (bo to raczej problemy niż cele są przedstawione w podrozdziale pt. *Cele badawcze*, s. 60-61). Trzeba od razu zaznaczyć, że postawione tu pytania znalazły satysfakcjonujące odpowiedzi w części końcowej pracy, w której Autorka przedstawiła rezultaty swoich badań oraz płynące z nich wnioski.

Obszerny (60-stronicowy) wstęp pozwala na umieszczenie w szerokim kontekście badań własnych mgr Fidowicz, zaprezentowanych w czterech rozdziałach. W tym miejscu na marginesie odnotuję kwestię, niewpływającą na merytoryczną wartość pracy, jednak utrudniającą jej lekturę. Mianowicie ani w spisie treści, ani w tekście nie zostały ponumerowane rozdziały i podrozdziały. Czytelnik zatem musi się domyślać struktury pracy. Moim zdaniem, jak napisałam powyżej, składa się ona z czterech rozdziałów, choć w angielskim streszczeniu wymienionych jest ich pięć: za rozdział zostały tu uznane prawdopodobnie części traktujące o stanie badań, które jednak wyraźnie w strukturze rozprawy należą do *Zagadnień wstępnych* (s. 4-61). Trudno też powiedzieć, jaką rolę pełni tytuł *Polska literatura dla dzieci i młodzieży XX i XXI (w druku powtórzone XX) wieku w perspektywie studiów nad niepełnosprawnością (disability studies)*. Umieszczony jest on bowiem na osobnej, pustej stronie tuż przed tytułem pierwszego (w moim przekonaniu) rozdziału, poświęconego literaturze dziecięcej i młodzieżowej do I wojny światowej.

Pomimo tych zastrzeżeń, trzeba zauważyć, że kompozycja pracy jest przemyślana (czego jedynie nie odzwierciedla kształt edytorski), a tytuły kolejnych rozdziałów są zarazem tezami, wskazującymi na charakter bohatera niepełnosprawnego w danym okresie oraz jego ewolucję od XIX wieku do czasów współczesnych. Są to, według Alicji Fidowicz, następujące etapy: *Wyjście z ciszy* (do 1914 r.; rozdział I); *Niepełnosprawne dzieci i niesprawne przedmioty* (20-lecie międzywojenne; rozdział II); *Medycyna i norma* (PRL;

rozdział III); *Przemiany i (auto)kreacje* (po 1989 r.; rozdział IV). Autorka systematycznie przedstawia niepełnosprawnych bohaterów występujących w tekstach literackich kolejnych okresów. Zaczyna od analizy kilku znaczących utworów XIX-wiecznych, zarówno prozatorskich jak i poetyckich, konstatując iż mają one przede wszystkim charakter dydaktyczny i moralizatorski, a obraz niepełnosprawnego bohatera jest na ogół jednostronny (bez względu na to, czy w utwór wpisany jest adresat dorosły czy dziecięcy). W następnym podrozdziale (s. 71-99) znalazły się już bardziej szczegółowe analizy i tezy interpretacyjne, dotyczące tekstów literackich z lat 1900-1913. Pojawiają się nazwiska Bełzy, Domańskiej, Gomulickiego, Korczaka, Okołowiczówny. Można żałować, że Autorka nie odwołuje się (i tak jest w zasadzie w całej części analitycznej pracy, z nielicznymi wyjątkami) do istniejących opracowań literaturoznawczych, a przecież większość przytaczanych przez nią pisarzy i utworów miała już wcześniej swoich badaczy. Nie skupiali się oni na ogół na problemie niepełnosprawności, ale ich prace mogłyby z pewnością posłużyć za punkt wyjścia lub kontekst do refleksji podejmowanych z perspektywy *disability studies*. Pisząc o *Wspomnieniach niebieskiego mundurka*, warto było w większym stopniu wziąć pod uwagę ich autobiograficzny charakter (nie jest to zresztą jedyna książka, analizowana w rozprawie, o takim charakterze; być może dałoby się nawet wyodrębnić tu cały nurt). W przypadku *Dzieci ulicy* - kluczowe znaczenie ma Korczakowska metoda obserwacji i głębokiej znajomości środowiska (tu zresztą także ważne są wątki autobiograficzne). Wzięcie pod uwagę tych kwestii mogłoby pomóc w udzieleniu odpowiedzi na postawione w rozprawie pytanie o przyczyny i źródła pojawienia się w literaturze niepełnosprawnych przemawiających "własnym głosem" (s. 89). Obraz niepełnosprawnego bohatera dyktuje tu bowiem rzeczywistość, podobnie jak w *Józkach, Jaśkach i Frankach* - reportażowych relacjach z kolonii letnich (które nb. trudno nazwać powieścią, co czyni mgr Fidowicz na s. 87). Być może w konfrontacji z badaniami historycznymi i socjologicznymi stałoby się jasne, że równorzędny (lub nawet przywódczy) status niepełnosprawnych dzieci w literaturze na początku XX wieku wynikał z dużej, jak nigdy później, autonomii dziecięcego świata, niepoddanego stereotypom i uprzedzeniom dorosłych (brak jeszcze wtedy, co zauważa Autorka, instytucjonalnej opieki, zamykania dzieci w miejscach, podlegających dorosłym)? Na fakt łatwiejszego "wtapiania się" ich w środowisko mógł też wpłynąć ich stosunkowo duży odsetek w populacji, co sprawiało, że nie byli do tego stopnia jak później postrzegani jako odmieńcy.

Recenzowana rozprawa doktorska prowokuje do zadawania pytań, co stanowi jej niewątpliwym atut. Jest bowiem inspirująca. Jednym z pytań, pojawiających się w trakcie

lektury, jest pytanie o postrzeganie funkcji niepełnosprawnych bohaterów głównych i drugoplanowych w literaturze. Autorka pisze, iż na początku XX wieku pojawia się głos dziecka z niepełnosprawnością, ale nie jest on słyszalny w całym utworze, bo "żaden z wymienionych bohaterów polskiej literatury dla dzieci i młodzieży okresu Młodej Polski nie pełni głównej roli w fabule utworów" (s. 89). Wydaje się, jakby w tym stwierdzeniu (powtórzonym w kilku miejscach pracy) kryła się teza, że pełny głos bohatera może wybrzmieć tylko wtedy, kiedy odgrywa on główną rolę w opowieści. Czy jednak nie jest tak, że większą siłą oddziaływania może mieć dobrze napisana postać epizodyczna niż ta, skupiająca na sobie całą uwagę czytelnika? Być może, czyniąc dziecko niepełnosprawne głównym bohaterem, jak to często dzieje się w literaturze XXI wieku, pisarz tworzy tekst "o problemie", w założeniu edukacyjny, niejako "na zamówienie", co może paradoksalnie osłabiać jego oddziaływanie? Siłą utworów, w których niepełnosprawność nie jest osobnym "problemem", ale pojawia się w tle, jest sugestia, mająca odzwierciedlenie w rzeczywistości, że osoby z niepełnosprawnością nie są izolowanymi wyjątkami, ale żyją w społeczeństwie podobnie jak inni i zapewne chcą być podobnie postrzegani, nie wyłącznie przez pryzmat swojej niepełnosprawności. Być może warto byłoby przeczytać wybrane w pracy utwory także pod tym kątem.

Ciekawym zagadnieniem, poruszonym w rozprawie, jest kwestia zakładanego adresata, który w intencji pisarza często nie był adresatem dziecięcym czy młodzieżowym, co nie znaczy, że do takiego właśnie odbiorcy nie trafiał. Jeśli jednak Autorka przyjęła założenie brania pod uwagę jedynie tekstów pisanych dla dzieci, wydaje się, że zbyt dużo miejsca poświęciła debiutanckiej powieści Korczaka (*Dzieci ulicy*), której nie da się wpisać w krąg literatury osobnej. Brakuje przekonującego uzasadnienia takiej decyzji (oprócz niewątpliwie interesującej kreacji bohatera niepełnosprawnego). Badaczka zastrzega, co prawda, we wstępie: "Utwory przeznaczone dla czytelników dorosłych (...) są wymieniane wyłącznie na prawach wyjątku i dla zarysowania kontekstu przemian w reprezentacji poszczególnych rodzajów niepełnosprawności" (s. 61), jednak obszerność analizy *Dzieci ulicy* (s. 77-79) i częstość odwoływania się do nich wykracza, moim zdaniem, poza "wymienianie" i "zarysowywanie kontekstu". Z pewnością jest to istotny kontekst dla kolejnej przywołanej książki - *Uliczników* Okołowiczówny, które w podtytule mają wyraźny adres ("książka dla starszych dzieci"). Proponowałabym w tym miejscu jedynie inne rozłożenie akcentów (poświęcenie stosunkowo więcej miejsca ostatniej z wymienionych pozycji).

Drugi rozdział rozprawy został oparty na omówieniach tekstów literackich z lat 1918-1945. Zaslugą Autorki jest tu zauważenie ważnych dla tematu utworów mało znanych

pisarek, takich jak Zofia Kowerska czy Zofia Bardówna oraz wyodrębnienie i opisanie niepełnosprawnych bohaterów dziecięcych, występujących u twórców bardziej znaczących, mających już swoich badaczy: Kornela Makuszyńskiego, Hanny Boguszewskiej, Haliny Górskiej, Zofii Żurakowskiej czy Marii Kędziorzyny. Warto w tym miejscu zauważyć, że Alicja Fidowicz w całej pracy posługuje się obszernymi cytatami z analizowanej literatury, co uzasadnione jest trudnym dostępem do przytaczanych, zapomnianych dziś tekstów oraz decyzją przeprowadzania szczegółowych mikroanaliz, stanowiących jedną z wartości pracy. Utwory omawiane są po kolei, ale często ze sobą konfrontowane, dzięki czemu nie ma wrażenia, iż jest to jedynie zestawienie czy katalog tekstów. Autorka umiejętnie dokonuje porównań, z których wyciąga interesujące dla tematu i przekonujące wnioski. Bardzo wartościowe i inspirujące są uwagi, dotyczące przestrzeni, w jakiej ukazani są bohaterowie niepełnosprawni (s. 126). Być może warto byłoby je nieco rozbudować i pogłębić. Ważne jest zwrócenie uwagi na utwory, w których jako bohaterowie występują "kalekie" przedmioty. Poddanie analizie tych tekstów znacząco wzbogaca obraz literackich sposobów traktowania problematyki niepełnosprawności. Jest to ważne zwłaszcza w literaturze dziecięcej, w której przedmioty i ożywione zabawki pełnią szczególną rolę bohatera subdziecięcego.

Część dotyczącą literatury dwudziestolecia kończy podrozdział *Kim jest międzywojenny niepełnosprawny podmiot dziecięcy?* (s.140). Mam wątpliwości co do używania w całej rozprawie terminu "podmiot" zamiennie z bohaterem. Ten pierwszy termin sugeruje bowiem (zgodnie z definicją słownikową) nadrzędność "wobec wszelkich występujących w [...] utworze wypowiedzi bohaterów" (J. Sławiński, *Słownik terminów literackich*), a taką pozycję postać niepełnosprawnego dziecka w analizowanych utworach przyjmuje raczej wyjątkowo.

Trzeci rozdział rozprawy został poświęcony okresowi PRL-u w literaturze dziecięcej i młodzieżowej. Ustalenia badaczki są tu szczególnie interesujące. Uznanie budzi dobrze uzasadniona periodyzacja okresu z punktu widzenia przedstawiania w nim bohaterów niepełnosprawnych, ze wskazaniem roku 1959 jako zwrotnego dla podjętej problematyki. Ciekawym zabiegiem jest zestawienie, publikowanej w tym roku, powieści Ireny Krzywickiej *Wichura i trzciny* z poezją ks. Jana Twardowskiego. Alicja Fidowicz uwydatnia w ten sposób, przewijający się w całej pracy, wątek świeckiej i religijnej perspektywy przedstawiania niepełnosprawnych bohaterów. Ważne jest przywołanie książki Krzywickiej, wydanej w młodzieżowej serii Naszej Księgarni, bo o tej autorce nie pisano raczej w kontekście literatury dla młodego odbiorcy. Znow jednak warto było odnotować autobiograficzny charakter opowieści (pierwowzorem niepełnosprawnego bohatera był syn autorki, który w 2005 roku

opublikował własne wspomnienia, konfrontując je także z narracją matki). Pewien niedosyt budzi również interpretacja wierszy ks. Twardowskiego. Autorka słusznie zwraca uwagę na parafrazę cytatu biblijnego w utworze *Do moich uczniów*. Jego wymowa wydaje się jednak głębsza. Należałoby się w tym miejscu powołać np. na interpretację monografisty poety, Andrzeja Sulikowskiego (*Świat poetycki księdza Jana Twardowskiego*, Lublin 1995, s. 136-137; tu także interpretacja *Niewidomej dziewczynki* - jednego z najczęściej cytowanych i omawianych wierszy poety, zob. np. cały szkic interpretacyjny w: A. Kamińska, *Od Leśmiana. Najpiękniejsze wiersze polskie*, Warszawa 1974, s. 209-214; M. Karwala, *Metafizyka oczywistości (o poezji ks. Jana Twardowskiego)*, Kraków 1996, s. 45; A. Mazan-Mazurkiewicz, *Liryka ks. Jana Twardowskiego...*, Łódź 2014, s. 139-147).

Poddane analizie powieści Jadwigi Korczakowskiej, Anny Kamińskiej, Mieczysławy Buczkówny, Jerzego Szczygła, Zofii Chądzyńskiej, Marii Ewy Letki pozwoliły na rekonstrukcję wielostronnego obrazu niepełnosprawnego bohatera w PRL-owskiej prozie dla dzieci i młodzieży. Wobec braku najnowszych opracowań tej literatury, ta część rozprawy doktorskiej, dokonująca oglądu powieści wymienionych autorów z perspektywy studiów nad niepełnosprawnością, budzi szczególne zainteresowanie i uznanie.

Ostatni rozdział pracy poświęcony jest stosunkowo największej grupie utworów (32). Autorka pierwsze 15 lat XXI wieku nazywa nawet "piętnastoleciem niepełnosprawnego dziecka" (s. 251). Trudno się oprzeć wrażeniu, że ta (70-stronicowa) część mogłaby zostać znacznie rozbudowana, co jednak zapewne zaburzyłoby proporcje całej rozprawy. Trudno jednak pogodzić się z bardzo pobieżnym potraktowaniem wybitnej książki, jaką jest *Kosmita* Roksany Jędrzejewskiej-Wróbel i Jony Jung (s. 250-251). Jest to jedna z nielicznych książek z bohaterem niepełnosprawnym dla najmłodszych, wysoko ceniona zarówno przez krytyków jak i czytelników (Małgorzata Wójcik-Dudek uznała, że "kluczem do sukcesu książki [...] jest kreacja autystycznego dziecka", w: *Noosfera literacka. Problemy wychowania i terapii poprzez literaturę dla dzieci*, Rzeszów 2012, s. 344). W kontekście tematu podjętego przez mgr Fidowicz *Kosmita* zdecydowanie zasługuje na więcej uwagi.

Jak wspomniałam na wstępie, rozprawę zamykają *Wnioski końcowe* (s. 259-276), w których Autorka kompetentnie i syntetycznie odpowiada na postawione na początku pytania. Nie jest to proste podsumowanie dotychczasowych rozważań, ale dojrzałe, przemyślane i odważne postawienie tez, wynikających z badań; zarazem zamknięcie, jak i otwarcie na nowe perspektywy badawcze. Dobrym pomysłem jest liczbowe przedstawienie reprezentacji różnych rodzajów niepełnosprawności w analizowanych utworach z podziałem na okresy ich powstania, dzięki czemu powstaje czytelny obraz całego materiału źródłowego. Od początku

przewija się też w pracy wątek kulturowy, uwydatniony w ostatnim podrozdziale *Wniosków* pt. *Co o polskiej kulturze mówią studia nad niepełnosprawnością w kontekście literatury czwartej?* Autorka postuluje w nim konkretne działania, mogące "zwiększyć wrażliwość dziecięcego i nastoletniego odbiorcy na potrzeby i sposób odczuwania niepełnosprawnego bohatera" (s. 275). Zalicza do nich "wznowienie lub zwrócenie uwagi na te utwory, które zostały zapomniane" (s. 275), a w interesujący i inspirujący sposób poruszają problematykę niepełnosprawności. Być może warto byłoby, żeby Autorka wprost wymieniła książki, które ma na myśli.

Z recenzenckiego obowiązku i niejako na marginesie wskazuję jeszcze poważniejsze usterki techniczne, co może ułatwić Autorce przygotowanie rozprawy do ewentualnej publikacji. Przede wszystkim bardzo utrudnia czytanie, a nawet może stwarzać nieporozumienia, pojawiająca się na większości stron pracy kilkakrotnie, literówka: zamiast niepełnosprawni/niepełnosprawność w tekście (także w tytułach podrozdziałów) jest - niepełnoprawni/niepełnoprawność (np. s. 149-153, 171-185, 188-193). Zdarzają się też inne literówki (np. s. 81, 85, 97), dość liczne błędy interpunkcyjne (zwłaszcza przecinki przed spójnikiem "a" w konstrukcjach, w których się go nie stosuje) i niezręczności stylistyczne (powtarzane "powrócę raz jeszcze", s. 94, 95; inne powtórzenia: s. 99 (jako), 108, 121). Razi nadużywanie sformułowania "można zaryzykować stwierdzenie", np. s. 65, 119, 152, 161, 164, 166, 168, 187, 215, 222. W kwestii bardziej merytorycznej mam zastrzeżenie do stwierdzenia: "przedstawienia Madonny z Dzieciątkiem, znane powszechnie w kręgu kultury katolickiej" (s. 85), co jest zawężeniem, jako że takie przedstawienia znane są szerzej, w kulturze **chrześcijańskiej**, także np. prawosławnej.

Podsumowując, mgr Alicja Fidowicz podjęła temat ważny ze względów naukowych i społecznych oraz umiejętnie go rozwinęła. Wykazała się wiedzą zarówno na temat szeroko rozumianej problematyki niepełnosprawności, jak i literaturoznawczą oraz umiejętnościami analizy, interpretacji, porównań i syntezy bogatego materiału badawczego. Warsztat naukowy Doktorantki jest na wysokim poziomie: rozprawę cechuje dyscyplina metodologiczna, przejrzystość i logiczność kompozycji całości oraz kolejnych rozdziałów, spójność wyводу. Ze względu na wartość naukową i znaczenie społeczne praca mgr Fidowicz, po starannej redakcji oraz pogłębieniu niektórych interpretacji, zasługuje na publikację. Sugeruję jedynie uściślenie tytułu poprzez doprecyzowanie, że badania dotyczą niepełnosprawnego bohatera **dziecięcego**.

Z przekonaniem stwierdzam, że recenzowana praca mgr Alicji Fidowicz pt. *Niepełnosprawni bohaterowie polskiej literatury dla dzieci i młodzieży XX i XXI wieku* w pełni realizuje wymagania stawiane rozprawie doktorskiej i może być podstawą dopuszczenia jej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

dr hab. Krystyna Zabawa, prof. Ignatianum

